

УДК 341.492.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.12>**Легких К. В.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України;
член Науково-практичної ради адвокатів Київської області, адвокат

РОЗУМНІСТЬ СТРОКІВ РОЗГЛЯДУ СПРАВИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджено проблеми практичного вирішення професійними суддями в Україні оціночних і суб'єктивних питань, що виникають у процесі дотримання принципу розгляду справи у розумний строк.

Досліджуючи строки у будь-якому юридичному процесі (кримінальному, цивільному, адміністративно-му, адміністративно-деліктному, господарському), автор дійшов висновку щодо їх принципової нетотожності строкам та термінам у матеріальному праві.

За результатами дослідження визначено таке. По-перше, як правило, процесуальні строки мають чітко виражений імперативний характер, але з урахуванням принципової неможливості встановити їх на всі випадки життя чинне законодавство дає можливість суддям визначати їх на власний розсуд, що з урахуванням виключної законної процедури їх (строків) окреслення (кодекси і закони) наближає вітчизняну правову систему до прецедентної, адже судді фактично перетворюються на законотворців.

По-друге, даючи змогу суддям встановлювати окремі процесуальні строки за власним розсудом, держава вимагає, щоб вони відповідали критерію розумності, який на власному авторському рівні сприймається як термін, який можна використовувати у професійній діяльності суддів там, де неможливо встановити універсальні нормативні стандарти і, відповідно, там, де необхідно буде скористатися суддівським розумом та ініціативою.

По-третє, розумність строків розгляду справи національними судами є оціночною категорією, яка, виступаючи мірою свободи діяльності відповідних осіб, постійно обмежується державою на рівні окремих нормативно-правових актів та постанов вищих судів. Проблема проявляється не в самому факті обмеження такої свободи, а у розмитості (незрозумілості) критеріїв (умов), які встановлюються для такої процедури, а також у край вимогливому ставленні до суддів із точки зору прогнозування ними потенційних проблем із дотримання розумних строків розгляду справи.

Ключові слова: строк, термін, час, розум, розумність, розумний строк розгляду справи.

Legkikh K. V. Reasonability of the terms of consideration of the case in the professional activity of judges in Ukraine

Abstract. The article examines the problems of practical solution by professional judges in Ukraine of evaluative and subjective issues that arise in the process of compliance with the principle of consideration of the case within a reasonable time. Examining the terms in any legal process (criminal, civil, administrative, administrative-tort, economic), the author concluded that they are fundamentally different from the terms and terms in substantive law.

The study found that first, as a rule, procedural deadlines are clearly imperative, but given the fundamental impossibility of setting them for all cases of life, the current legislation allows judges to determine them at their discretion, subject to the exclusive legal procedure of their (terms) delineation (codes and laws) brings the domestic legal system closer to the precedent, because judges actually become lawmakers.

Second, by allowing judges to set separate procedural deadlines at their own discretion, the state requires that they meet the criterion of reasonableness, which is perceived at the author's level as a term that can be used in the professional activity of judges where universal normative standards cannot be established, accordingly, where it is necessary to use the judge's mind and initiative.

Third, the reasonableness of time limits for consideration of cases by national courts is an evaluative category, which, acting as a measure of freedom of activity of the persons concerned, however, is constantly limited by the state at the level of certain regulations and decisions of higher courts. The problem is mainly manifested not in the very fact of restriction of such freedom, but in the vagueness (incomprehensibility) of the criteria (conditions) established for such a procedure, as well as in the over-demanding attitude of judges in terms of predicting potential problems with reasonable time.

Key words: term, time, mind, rationality, reasonable time for consideration of the case.

Постановка проблеми. Розмірковуючи про строки у будь-якому юридичному процесі (кримінальному, цивільному, адміністративному, адміністративно-деліктному, господарському), ми, як і багато наших попередників, доходимо висновку щодо їх принципової нетотожності строкам та термінам у матеріальному праві. Для роз'яснення цієї думки ми маємо звернутися до термінології законодавства і частково до доктринальної частини відповідної проблеми, адже коло завдань, які будуть ставитися перед нами у рамках дослідження, не буде обмежуватися тільки категорією строків у процесуальних галузях права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самі по собі строки, їх установлення, протяжність, дотримання і відповідальність за пропущення, на нашу думку, є лише вершиною «айсбергу» досліджуваної проблеми. Однак окремі питання, на які необхідно дати відповідь для врегулювання наукової проблеми, що виникла, будуть виходити за межі юриспруденції стосовно визначення сутності категорії «розумність». Дослідженню цих проблем приділяли наукову увагу такі вчені, як О. Андрійчук, П. Гуїван, В. Лалута, Г. Маруніч, Т. Родоман. Проте саме проблемі суб'єктивності встановлення такого фактору людського буття приділялась увага лише на рівні частковості і, на нашу думку, наукової неповноти.

Постановка завдання. Якщо звертати увагу на юридичну визначеність змісту категорії «строк» у праві, необхідно перш за все проаналізувати філософські та соціологічні засади розуміння відповідного поняття. Насправді, насамперед строк є однією з основних складових частин фізики як науки про природу буття, адже вимірювати оточуючий світ не тільки за параметрами довжини, ширини та глибини наші далекі пращури навчилися вже тисячоліття назад.

Виклад основного матеріалу. Сприйняття оточуючого світу не тільки за названими точками виміру (довжина, ширина, глибина) дало змогу нашим пращурам здійснити величезну кількість відкриттів, у тому числі у сфері юриспруденції. Сутність відповідної ідеї проявляється у тому, що оточуючий світ є системою набагато складнішою, ніж просто здійснення ситуативного мисливства (рибальства) чи зби-

рання загальнодоступних плодів природи (чись праці).

Відповідно, ми можемо дійти висновку про те, що людина розумна почала звертати увагу на таку категорію, як «строк» (як обмежений час), уже на початку свого процесу цивілізації. Особливу увагу на це звертали циклічні оберти наших основних світил, таких як сонце та місяць. Зрозуміло, згодом розвиток науково-технічного прогресу дав нам змогу більш детально вимірювати параметри фізичної категорії, яку ми не можемо ні бачити, ні чути, ні відчувати іншим чином, окрім спостереження за циклічними природними явищами.

Термін «строк» нерозривно пов'язаний із поняттям «час», який виступає родовим щодо першого. У цьому сенсі необхідно звернутися до історії виникнення поняття «час». Історики вказують на те, що перші спроби вимірювати час як повномірну координату існування оточуючого світу робилися на рівні доби, тобто, скажімо, виконання протоцивільних зобов'язань визначалося днями і ночами (можливо, добами) [1].

Ускладнення суспільних відносин та розвиток науково-технічного прогресу привели до того, що названі просторово-часові координати почали ділитися на години та секунди. Останні на сучасному рівні буття людського суспільства можуть мати істотне значення як для сфери приватного, так і для галузі публічного права.

Найбільш детально елементи категорії «час» відображає Цивільний кодекс України. Так, якщо ми уявимо час як невпинний потік річки, в якому існує, скажімо, гілка з дерева, то з точки зору творців цього основоположного цивільного нормативного акта момент у часі (річці), якщо хочете, крапка, називається терміном (певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення). Це те, що українською мовою може поетично позначатися словосполученням «зупинись миття, ти прекрасне», а англійською мовою може позначатися більш прагматичною формулою “stand still” («стій на місці»).

Натомість відрізок у часі (той шлях, який пропливла наведена у нашому прикладі гілка з дерева) потрібно називати строком. Таке ж розуміння строку міститься у ст. 251 ЦК України [2].

Отже, якщо детально аналізувати завдання, які ставляться перед нами у дослідженні, ретельне (буквальне) їх виконання поставило б нас у скрутне становище. Так, у попередніх абзацах було зазначено, що «строк» і «термін», як елементи фізичної категорії «час» не є тотожними з точки зору термінології національного законодавства.

Натомість основні засади міжнародного права (особливо тих його частин, які були ратифіковані ВР України) мають пріоритет над нормами українського права (за певними винятками, у які ми не будемо вдаватися, щоб не виходити за коло поставлених перед нами завдань статті).

Таким чином, ми можемо дійти висновку про те, що вітчизняне законодавство з юридичної точки зору оперує поняттям «час» у двох сенсах, таких як матеріально-правовий та процесуально-правовий, тобто, вступаючи у юридичні відносини (які породжують правові наслідки), суб'єкт права повинен звертати увагу на обидві названі темпоральні категорії.

Складність визначення терміна «час» у суспільних відносинах, які породжують правовідносини, внаслідок впливу на них норм, що мають юридичний характер, проявляється у складності чіткого визначення часового визначення існування людства.

Річ у тім, що завдяки певним предметам для вимірювання навіть мілісекунд ми можемо як прийняти справу до розгляду, так і відмовити у її розгляді, адже матеріально-правові або процесуальні строки сплили.

Найбільш актуальним прикладом у цьому разі є пропущення строків притягнення до адміністративної (кримінальної) відповідальності за водіння транспортним засобом у стані, який не дає змогу адекватно оцінювати наявний стан речей, знижує увагу та швидкість реакції (з точки зору дорожньої ситуації).

Так, як приклад можна назвати ч. 2 ст. 254 КУпАП, де зазначається таке: «Протокол про адміністративне правопорушення у разі його оформлення складається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту виявлення особи, яка вчинила правопорушення, у двох примірниках, один із яких під розписку вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності» [3].

У цьому разі виникає закономірне питання про те, з якого моменту у часі необхідно рахувати відповідний добовий (24 години) період? За годинником поліцейського або за вказівкою темпорального існування буття суспільства об'єктивно? Сучасні технології дають змогу визначати час будь-якої доби більш-менш достовірно, але майже частки секунди можуть вплинути на визначення справедливого покарання за «керування транспортними засобами особами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції; передачу керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані такого сп'яніння чи під впливом таких лікарських препаратів; відмову особи, яка керує транспортним засобом, від проходження, відповідно до встановленого порядку, огляду щодо стану алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо вживання лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції» (ч. 1 ст. 130 КУпАП) [3].

Виникає закономірне запитання: що робити, якщо винний у вчиненні зазначеного правопорушення був встановлений і розпочали складати протокол про адміністративне правопорушення, але правопорушник втік і не отримав копії відповідного документа під розписку? Однак основним запитанням у цьому прикладі є час виявлення особи, яка вчинила адміністративне правопорушення. У цьому разі йдеться не тільки про працівників патрульної поліції, але й про інших органів державної влади та місцевого самоврядування.

Якщо припустити думку про те, що годинник, скажімо, патрульного поліцейського був частково не відповідний світовому часу, то відповідні зусилля щодо притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності у разі втечі чи іншої причини, що заважала складанню адміністративного протоколу (24 години з моменту виявлення правопорушника), або вручення підозри у вчиненні кримінального правопорушення ми починаємо розуміти у сенсі категорій «час», «термін» та «строк» у правозастосовній діяльності.

Наступним кроком, який нам необхідно зробити, є відмежування строків у матеріальному та процесуальному праві. Проблема полягає

в тому, що окремі правники їх ототожнюють. Аналогія права й аналогія закону у цьому випадку не діють. Йдеться про те, що, скажімо, у цивільному праві строки та терміни визначаються на частково диспозитивному рівні, а сторони (сторона) спору без урахування думки судді (колегії суддів) можуть не звертати увагу на їх пропущення (наприклад, позовна давність).

Іншим аспектом є процесуальні строки, які, власне, виступають предметом нашого дослідження (принаймні цієї статті). Встановлення їх має переважно імперативний характер, що цілком впливає на характер використання відповідних темпоральних відрізків у судовому процесі. Деякі процесуальні строки можуть встановлюватися суддею чи колегією суддів, але це, скоріше, виключення з правил.

Наприклад, у цивільному процесі визначається низка часових правил, що не можуть бути змінені суддею (колегією суддів) або сторонами справи (тобто правилами, встановлені законом, які не можуть бути змінені). До таких слід віднести (як мінімум) строки розгляду справи по суті (ст. 210 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)); строки вручення судової повістки (ч. 5 ст. 128 ЦПК України); строки на апеляційне оскарження (ст. 354 ЦПК України) [4]. Натомість низка строків може встановлюватися у цивільному провадженні безпосередньо суддею, якщо вони (строки) не встановлюються законом. У цьому разі цивільно-процесуальні строки повинні відповідати категорії «розумність», сутність якої ми розглянемо нижче.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) визначає строки на більш імперативному рівні, ніж ЦПК України, що пояснюється цілою низкою причин, головною з яких є фактичне визначення долі людини у відповідному провадженні. Так, у ст. 116 КПК України зазначається, що процесуальні дії мають виконуватися у встановлені відповідним кодексом строки. Це має наслідком те, що процесуальні дії, вчинені за межами встановлених законом строків, не будуть породжувати належних доказів у справі [5].

Втім, у ч. 2 ст. 116 КПК України зазначаються окремі виключення з цього правила. Так, «строк не вважається пропущеним, якщо скаргу

або інший документ здано до закінчення строку на пошту або передано особі, уповноваженій їх прийняти, а для осіб, які тримаються під вартою або перебувають у лікувально-профілактичному закладі охорони здоров'я чи закладі з надання психіатричної допомоги, спеціальній навчально-виховній установі, – якщо скаргу або інший документ подано службовій особі відповідної установи до закінчення строку».

Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС України) (ст. 118) [6], як і Господарський процесуальний кодекс (далі – ГПК України) (ст. 113) [7] фактично ідентично визначають різновиди процесуальних строків (встановлені законом, а в разі відсутності відповідного встановлення, то визначені за розсудом суду). Той факт, що строки, які встановлюються законом, стоять у відповідних класифікаціях на першому місці, також вказує на переважно імперативний характер їх визначення.

Якщо ЦПК України, КАС України та ГПК України встановлюють тільки два основні різновиди строків (з точки зору джерел їх встановлення), а саме визначені цими кодексами та встановлені судом або прокурором чи слідчим суддею згідно з КПК України, то КУпАП (наприклад, у ч. 3 ст. 277) вказує на те, що «законами України можуть бути передбачені також інші строки розгляду справ про адміністративні правопорушення» [3].

Відповідно, ми можемо дійти висновку, що наведений у попередньому абзаці нормативний акт (КУпАП) дає змогу визначати процесуальні строки не тільки на своєму рівні, у сенсі змісту, але й на рівні інших законів, що значно розширює темпоральний потенціал адміністративно-деліктного процесу.

Завершуючи думку про основні різновиди процесуальних строків, ми можемо зазначити, що більшість відповідних відрізків у часі встановлюється на рівні процесуальних кодексів або окремих законів. Цей факт вказує на переважно імперативний характер таких норм права. З усіх процесуальних кодексів України тільки ЦПК України та ГПК України містять найбільшу кількість механізмів диспозитивного визначення, встановлення та поновлення процесуальних строків, а також найбільший простір для застосування суддівського розсуду у досліджуваній сфері.

У цьому аспекті не можна не погодитися з думкою про те, що «строк існування того чи іншого права може визначатися домовленістю сторін, законом та іншими правостановлюючими актами, зокрема адміністративними. Виражені нормативно правила мають бути всебічними та зрозумілими, коли поняття, поставлене у своїх межах, відокремлене від усіх суміжних, слова та вирази точні, коли вони виражають лише ті терміни, які призначені виражати – не більше, не менше» [8, с. 238].

Однак проміжним висновком до цієї частини нашого дослідження є те, що процесуальні строки можуть встановлюватися виключно на рівні закону, але у жодному разі не на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Той факт, що іноді строки можуть визначатися судом, наводить нас на думку про те, що окремі повноваження законодавчої гілки влади перебувають, так би мовити, у «руках» суддівської складової частини влади у нашій державі.

Цей висновок безпосередньо вказує на те, що ми, надаючи суддям можливість без Верховної Ради України фактично бути законодавцями у певних юридичних справах, поступово наближуємо нашу правову систему до англо-американської, де право може творитися не тільки парламентом, але й одноособово (або колегіально) суддями, принаймні на рівні прецедентів.

Отже, процесуальний строк є відрізком у часі, який устанавлюється законом або безпосередньо суддею (колегією) суддів і має на меті комплексне забезпечення права на справедливий суд, яке в принципі є неможливим без реалізації такої складової частини останнього, як розумність дотримання темпоральних відрізків здійснення судочинства.

Якщо розмірковувати про поняття розумності саме по собі і у сфері строків розгляду справи, виникає питання про її сутність і значення. Для відповіді на це питання перш за все необхідно звернути увагу на те, що в основі понятті «розумність» лежить термін «розум». Таким чином, наше подальше дослідження пропонуємо здійснювати у напрямі встановлення значення останнього.

Так, в «Академічному тлумачному словнику української мови» зазначається, що «розум – це здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність» [9]. Така точка

зору може стати більш зрозумілою на прикладах, яких у цьому словнику наводиться більш ніж достатньо, але все ж таки це тлумачення, яке надається фахівцями з української мови і залишає більше запитань, аніж відповідей. Що таке мислення? Що таке відображення і пізнання об'єктивної дійсності? Нарешті, що таке об'єктивна дійсність? Якщо занурюватися в надання відповідей на всі ці запитання, ми просто вийдемо за межі нашого дослідження, тому поглянемо на іншу точку зору.

Так, її прихильники вважають, що «розум – це складова частина інтелекту, що є посередником між інстинктами та свідомістю. Його задачею є сприйняття навколишніх явищ, прийняття швидких рішень, ознайомлення з різними станами речей, їх функціями, властивостями, призначенням тощо» [10]. Як бачимо, досліджуване нами поняття на цьому рівні сприймається менш філософсько і є більш зрозумілим.

Українська «Вікіпедія», посилаючись на міжнародний журнал “Britannica”, визначає розум таким чином: «вчитися з досвіду, пристосовуватися, адаптуватися до нових ситуацій, застосовувати знання, щоб управляти довкіллям або мислити абстрактно» [11].

Якщо проаналізувати відповідні визначення, можна дійти висновку про те, що головним призначенням розуму є не стільки пізнання оточуючого світу, скільки вміння використання отриманих знань на практиці. Особливо це стосується судочинства: навіщо нам начитані та високоосвічені судді, якщо вони ці знання у професійній діяльності не застосовують або не можуть застосувати?

Розум виділяє перш за все діяльних людей, які можуть бути або не бути інтелектуалами, але саме вони рухають прогрес. Інтелект характерний, як правило, для споглядачів, які, спостерігаючи за оточуючим світом, накопичують знання про нього. Це зовсім не означає, що розум та інтелект можуть бути якостями, властивими тільки різним людям. Гармонійне їх поєднання є запорукою успіху для будь-якого представника нашого виду і, відповідно, популяції загалом.

Таким чином, ми, погоджуючись з останньою точкою зору, можемо зазначити, що розум та інтелект є хоча й близькими за своєю природою категоріями, проте все ж таки нетотожними.

Продовжуючи думку, маємо дати відповідь на питання про сутність терміна «розумність». Як і в разі з розумом, його похідна – розумність – не є сталою категорією, яка однозначно сприймається усіма науковцями. Отже, якщо сприймати розум як іманентну властивість людського мозку, то розумність, на нашу думку, є сукупністю зовнішніх проявів наявності першого (розуму) в оточуючому світі, якщо бажаете, в об'єктивній дійсності. Якщо розум є категорією ідеального світу, то розумність, відповідно, є категорією об'єктивного світу.

Розумність можна визначити як сукупність зовнішніх проявів, які свідчать про наявність у людини можливості вчитися, адаптуватися, пристосовуватися до навколишнього середовища і, навпаки, пристосовувати останнє до людських потреб. Такими зовнішніми проявами можуть бути розумні рішення, розумні вчинки, розумні винаходи, розумні твори літератури та мистецтва тощо.

Особливого значення розумність набуває у юридичному процесі та інших формах діяльності суддів. Однак проблема загалом проявляється в тому, що на рівні нормативно-правових актів, які регламентують професійну діяльність суддів у нашій країні, розумність як вимога до зовнішніх її проявів чітко прописується тільки щодо строків розгляду справи. Водночас якщо, наприклад, поглянути на вимоги до судових рішень, то ми із здивуванням відповідної вимоги не знайдемо.

Так, у ст. 263 ЦПК України зазначається, що «судове рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим» [4]. Подібну вимогу ми можемо побачити також у ст. 370 КПК України, де зазначається, що «судове рішення повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим» [5]. У ч. 3 ст. 370 пояснюється, що «обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом» [5].

Однак чи можемо ми ототожнити розумність та обґрунтованість? Видається, що ні. Обґрунтованість – це, скоріше, уважність, деталізація, педантизм як якості людської психіки, тоді як розумність є іншою площиною людської активності. У цьому сенсі необхідно відзначити, що розумність передбачає прояв ініціативи, яку

чинне законодавство усіляким чином для суддів обмежує. Це особливо яскраво проявляється на рівні цивільного процесуального та особливо господарського процесуального процесу, які, як відомо, визначаються на побутовому рівні за формулою «провадження обізнаних».

Така ж ситуація спостерігається у кримінальному провадженні. У ч. 1 ст. 93 КПК України зазначається, що «збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому цим Кодексом» [5]. Як бачимо, суддя з власної ініціативи витребувати докази не може (прояв розумності), але зобов'язаний їх належним чином оцінити (прояв обґрунтованості).

Висновки. По-перше, як правило процесуальні строки мають чітко виражений імперативний характер, але з урахуванням принципової неможливості встановити їх на всі випадки життя чинне законодавство дає можливість суддям визначати їх на власний розсуд, що з урахуванням виключної законної процедури їх (строків) окреслення (кодекси і закони) наближає вітчизняну правову систему до прецедентної, адже судді фактично перетворюються на законотворців.

По-друге, даючи змогу суддям установлювати окремі процесуальні строки за власним розсудом, держава вимагає, щоб вони відповідали критерію розумності, який на власному авторському рівні сприймається як термін, який можна використовувати у професійній діяльності суддів там, де неможливо встановити універсальні нормативні стандарти і, відповідно, там, де необхідно буде скористатися суддівським розумом та ініціативою.

По-третє, розумність строків розгляду справи національними судами є оціночною категорією, яка, виступаючи мірою свободи діяльності відповідних осіб, постійно обмежується державою на рівні окремих нормативно-правових актів та постанов вищих судів. Проблема проявляється не в самому факті обмеження такої свободи, а у розмитості (незрозумілості) критеріїв (умов), які встановлюються для такої процедури, а також у вкрай вимогливому ставленні до суддів з точки зору прогнозування ними потенційних проблем із дотримання розумних строків розгляду справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Час. *Wikipedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/час>.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
6. Кодекс адміністративного судочинства від 6 липня 2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
7. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
8. Сперанский М. Основания российского права. *Правоведение*. 2001. № 4. С. 231–243.
9. Розум. URL: <http://sum.in.ua/s/rozum>.
10. Мислення. Розум. Інтелект. URL: <https://kumlk.kpi.ua/node/1391>.
11. Розум. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Розум>.